

Theoretical and methodological study of the relationship between the human capital and education

Umidzhon KHOMIDZHONOV¹

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ARTICLE INFO

Article history:

Received January 2021

Received in revised form

15 January 2021

Accepted 20 February 2021

Available online

7 March 2021

Keywords:

Human capital

Investment

Physical and mental abilities

Research

Motivation

Education

Sociological approach

Labor productivity

Health care costs

Human factor

ABSTRACT

The article gives a review of the concept of human capital, the history of its implementation in scientific consumption, the stages of the formation of the theory of human capital as an independent scientific direction. The studies of human capital are revealed in the works of the American economist Theodore Schultz. It also examines the scientific research carried out by Western economists and sociologists in the 1960s, as well as the special socio-economic conditions prevailing in Western human society in the second half of the last century.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Инсон капитали ва таълимнинг ўзаро боғлиқлигини назарий-методологик асосланиши

АННОТАЦИЯ

Мақолада инсон капитали тушунчаси, унинг илмий истеъмолга киритилиш тарихи, инсон капитали назариясининг мустақил илмий йўналиш сифатида шаклланиш босқичлари ҳақида фикр мулоҳазалар билдирилган. Америкалик иқтисодчи олим Теодор Шульц асарларида инсон капитали бўйича амалга оширилган тадқиқотлар очиб берилган. Шунингдек, Ғарб мамлакатлари иқтисодчи олимлари ва социологлари томонидан олиб борилган тадқиқотлар ўтган асрнинг

¹ Basic doctoral student National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan
Email: umidjon.xamidjonov.80@bk.ru

Соғлиқни сақлаш
ҳаражатлари
Инсон омили

иккинчи ярмида кишилик жамиятида шаклланган маҳсус
ижтимоий иқтисодий шароитлар билан боғлиқ ҳолда
ўрганилган.

Теоретико-методологическое взаимозависимости человеческого образования обоснование и капитала

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
Человеческий капитал
Инвестиции
Физические и умственные способности
Исследования
Мотивация
Образование
Социологический подход
Производительность труда
Затраты на здравоохранение
Человеческий фактор

В статье дается отзыв о концепции человеческого капитала, истории его внедрения в научное потребление, этапы становления теории человеческого капитала как самостоятельного научного направления. В работах американского экономиста Теодора Шульца раскрываются исследования человеческого капитала. В нем также рассматриваются научные исследования, проведенные западными экономистами и социологами в 1960-х годах, а также особые социально-экономические условия, сложившиеся в западном человеческом обществе во второй половине прошлого века.

Маълумки, инсон капитали тушунчаси ўз ўзидан пайдо бўлиб қолмаган, балки, жаҳон фалсафий ва кейинчалик, иқтисодий фикр ривожланишининг натижаси сифатида вужудга келган. Инсон капиталига социологик ёндашув иқтисодий назариялар билан паралелл равишда ривожланди. Мазкур ёндашув доирасида инсон аҳлоқ, шахснинг маданияти, унинг диний эътиқоди, меҳнатга муносабати, маънавий олами, сиҳат саломатлиги ва ижодкорлиги каби меҳнат унумдорлигига ҳисса қўшадиган фазилатларни ташувчиси сифатида камолотга эришиб боради. Юқоридаги барча фазилатларни амалга оширувчи механизм эса таълим тарбия орқали шаклланади. Тарихий нуқтаи назардан қараганда қадимги даврларда инсонга кўпроқ фойда келтирадиган бир восита сифатида муносабатда бўлганлар.

Фарбий Европа мамлакатларида демократик жараёнларнинг дастлабки асослари шаклланиб бориши билан биргалиқда энди одамлар ўз меҳнат қобилиятларига қараб ҳақ ола бошладилар. Айнан саноатлашган индустрнал жамиятнинг бошланғич босқичлари шаклланиши билан бир пайтда инсон капиталининг назарий житҳатлари ҳам пайдо бўла бошлади. Англияда классик сиёсий иқтисод ва статистика назариясининг яратувчиларидан бири Оксфорд университетининг профессори Уильям Петти фанга жонли ҳаракат қилувчи ишчи кучи деган атамани киритган ҳамда уларни миллий бойликнинг ажралмас қисми сифатида баҳолаган[1]. Инсон капитали муаммолари XXасрнинг ўрталарида фарб иқтисодчилари томонидан фаол кўриб чиқиб бошланди. Аммо, бу масала олимлар томонидан иқтисодиёт алоҳида фан сифатида шакллангандан бери таъкидланиб келинмоқда.

Айнан XX асрга келиб, инсон капитали концепцияси доирасида ишлайдиган иқтисодчилар инсон капитали самарадорлигини миқдорий аниқлаш учун

дастлабки уринишларни бошладилар. Улар миллий таълим тизимининг мамлакат иқтисодий ривожланишига таъсири, инсоннинг иқтисодий қийматини ошириш билан боғлиқ оиласи ҳаражатлар, аҳоли тарбияси ва таълим учун зарур бўлган давлат ҳаражатларини шакллантириш ва улардан фойдаланишининг каби масалаларни изоҳлашда иқтисодий, математик ва статистик воситалардан кенг фойдалана бошладилар. Л. Дублин, Ф. Крам, И. Фишер, С. Х. Форсит каби таниқли иқтисодчиларнинг иқтисодий қарашларининг айрим қоидалари кейинчалик замонавий инсон капитали назариясини шакланишида катта роль ўйнаган.

Инсон капитали назариясига илмий ёндашувлар ёш бўйича даромад динамикаси, шахсий даромадларнинг тақсимланиш тизими, эркак ва аёл меҳнатига тўловлардаги фарқ, миграция сабаблари ва бошқа кўпгина масалаларга ойдинлик киритишга имкон берди. Баъзи иқтисодчи олимлар томонидан инсон капиталини “Ҳар бир кишида мавжуд билим, қобилият ва мотивациялар заҳираси” дея талқин қилиади. Фақатгина инсонга хос ва унинг ажралмас қисми бўлганлиги учун у “инсоний капитал”, деб аталади. Голландиялик иқтисодчи олим М. Блауг инсон капиталига “инвестицион” таъриф беради: “Инсон капитали бу инсонларнинг ўзича қиймати эмас балки, олдинги инвестицияларнинг уларнинг малакаларига келтирилган қийматидир[2].” Россиялик иқтисодчи олим С. Дятлов фикрига кўра эса инсон капитали бу: “Ижтимоий қайта ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасида мақсадли фойдаланиладиган ва меҳнат ва ишлаб чиқариш унумдорлигининг ўз навбатида ушбу инсон даромадининг ошишига таъсир этувчи сармоялар натижасида шаклланган ва инсон томонидан тўпланган соғлиқ, малака, қобилият ва мотивациялар заҳираси тушунилади[3].” Рус иқтисодчиси С. Курганский таърифлашича: “Инсон капитали инсон томонидан тўпланган ва инвестиция натижасида шаклланган қобилият ва сифатлар ўлчовидир. Улардан мақсадли фойдаланиш меҳнат самарадорлигининг ва даромаднинг ошишига олиб келади”[4].

Назаримизда инсон капитали моҳиятинини яхшироқ англаб этиш учун унинг капитал атамаси билан ўзаро муносабатда ўрганиш керак. Тарихий ва мантиқий ёндашувларни бирлаштириш тамойилига асосланиб нафақат инсоннинг капитали балки, умуман капиталнинг келиб чиқиши ва моҳиятини ҳисобга олиш зарур. Инсон капиталида умуман капиталга хос бўлган хусусиятлар мавжуд бўлиши билан бирга айнан фақатгина инсоний капиталнинг ўзига хос бўлган специфик хусусиятлар мавжудлигини англаш лозим. Ўтган аср бошларида америкалик иқтисодчи И. Фишер турли мактаб ютуқларини бирлаштириб: “Капитал деб, маълум бир вақт мобайнида даромадлар оқимини таъминлайдиган қар қандай нарсани тушуниш керак” – дейди. Унингча, даромад қандайдир капитал турининг маҳсулоти сифатида юзага чиқади[5].

Инсон капитали назариясининг мустақил илмий йўналиш сифатида шаклланишига 1960 йилларда ғарб мамлакатларида ўtkазилган тадқиқотлар ҳамда ўтган асрнинг иккинчи ярмида ғарб кишилик жамиятида шаклланган маҳсус ижтимоий-иктисодий шароитлар туртки бўлди. Инсон капитали тушунчаси XX аср бошларидан илмий истеъмолга киритилган бўлса-да, XXI аср арафасида бу атама ишлаб чиқариш, фан таълим, сиёsat, маданият ва бошқа соҳаларда кенг қўлланила бошланди. Ушбу атама илк бор америкалик иқтисодчи олим Теодор Шульц асаларида пайдо бўлди. Т. Щульц 1979 йилда ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётига оид муаммоларни ўрганишда янги тадқиқотлар олиб борганлиги

учун Нобель мукофотини олди. Унинг фикрича: “Инсоннинг қобилияти туғма ёки орттирилган бўлиб, инсонни таълим-тарбия олиши, ўқиб ўрганиши компетенцияларини шаклланиши учун киритилган сармояни биз инсон капитали деб атаймиз”[6].

Инсон капитали атамасини Теодор Шульц ўзининг “Таълимда капитални шакллантириш” ва “Инсон капиталига инвестициялар” номли асарларида тўлиқ тавсифлади. Т. Шульц ўзининг “Инсон капиталига инвестициялар” номли асарида шундай ёзади: “Капитал концепцияси ҳақиқаттан ҳам мавжуд бўлган нарсанинг мавжудлигига асосланган бўлиб, у келажакда маълум бир қийматга эга хизматларни кўрсатиш учун иқтисодий қобилиятга эгадир”. Ушбу таърифлар асосида олим инсон капитали концепциясини қуидаги йўналишларда туркумлади:

1. Инсон капитали бу инсонга эгалаган билим, қўнишка ва малакалари туфайли қўшимча даромадга эга бўлишини таъминлайди.

2. Таълим капитал шаклларидан бири бўлиб, иқтисодий ўсишни таъминловчи энг муҳим омил ҳисобланади.

3. Таълим капитали бу инсон капитали билан узвий боғлиқ бўлиб, уларни бир биридан айро тасавур қилиб бўлмаганлиги туфайли ҳам инсон капиталининг муҳим элементи сифатида талқин этилади.

4. Таълим олиш келажакда фаровон ҳаёт кечириш ва даромад манбаидир.

5. Бундан ташқари ишчи кучининг меҳнат унумдорлиги ва сифат кўрсаткичларини яхшилаш учун ҳам таълимга қўшимча сармоялар киритиш талаб этилади

6. Таълим тизимига сармоя киритиш қўпроқ ва сифатли маҳсулотни яратадиган ишлаб чиқариш омилларига сармоя киритишни англаатади[7].

Кенг маънода, инсон капитали деганда узоқ муддатли сармоялар ёрдамида инсоннинг таълим олиши, ўқиши, соғлиқни сақлаш ҳаражатлари, маънавий савияси, дунёқарашини ривожлантириши тажриба ва қўнималарга эга бўлиши ва маълум бир соҳада етук мутахасисга айланиши учун сарфланган ҳаражатлар кўзда тутилади.

1961 йилда Т.Шульц томонидан киритилган назарий йўналиш учун инсон капиталининг асосий тоифаси Г.Бекернинг “Инсон капитали” (1964) асарида классик талқинланди [8]. Шу боис, ушбу икки олимнинг номи инсон капитали назарияси билан узвий боғлиқ ҳолда қабул қилинади.

Инсон капитали назариясининг асосчиларидан бири Чикаго университети профессори Гарри Беккер ушбу илмий йўналишга катта ҳисса қўшди ва инсон капитали концепцияси доирасида илмий мактабнинг тан олинган вакилига айланди. Гарри Беккер ўзининг 1962 йилда нашр этилган “Инсон капиталига инвестиция қилиш” номли китобида инсон капитали инсон ривожланиши учун сармоя киритиш орқали ҳосил бўлади, деб тавсифлади. У инсон капиталига киритилган сармояларнинг асосий йўналишларини таълим бериш, касб ҳунар ўргатиш ва малака ошириш, соғлиқни сақлаш ҳаражатлари, миграция, нарх-наво ва даромадлар ҳақида ахборот излаш, деб ҳисоблаган [9]. Унинг фикрига кўра, ушбу ҳаражатлар турли хил таъсир воситалари ёрдамида инсоннинг ишлаб чиқариш қуввати, интелектуал ва маданий салоҳиятини ривожлантиришга ёрдам беради. 1964 йилда Г. Беккернинг “Инсон капитали: назарий ва эмпирик таҳлил” китоби нашр этилди ва ушбу китоб инсон капитали назариясининг классикаси, деб тан

олинди. Мазкур китоб инсон капитали концепциясининг бошқа мактаблари вакиллари томонидан олиб борилган кейинги илмий тадқиқотлар учун асос бўлди[10]. Дастрраб фандада инсон капитали тушунчаси жуда ноаниқ ифодаланган бўлса, Г. Беккер бунга аниқлик киритиб, инсон капитали орқали меҳнат фаолияти жараёнида даромаднинг ўсишида ходимнинг билим заҳирасини тушунилишини ифодалади. Гери Беккер томонидан тавсия этилган модель доирасида инсоннинг таълим олиши учун киритилган сармоя уни келажакда шунча кўп даромадга эга бўлишини таъминлайди. Шу ўринда, қашшоқлик эса инсон капиталини ривожлантириш учун сармоянинг етишмаслиги оқибатидир. Иқтисодий ёндашув нуқтаи назаридан инсон капитали иқтисодий ўсишнинг манбай бўлиб, уни ишчи кучи сифати ва меҳнат унумдорлигини ошириш орқали иқтисодий самарадорлик нуқтаи назаридан баҳолайди.

Инсон капитали назариясини ривожлантиришга М.Блауг, М. Гроссман, С. Боулз, Р. Лаярд, Ж. Минтсер, М. Перлман, Л. Хансен, Л.Туров каби олимларнинг ҳиссаси салмоқли бўлди. Инсон капиталининг замонавий ижтимоий-иктисодий тушунчалари – бу постиндустриал жамиятга ўтиш даври билан боғлиқ тарихий ривожланиш маҳсулидир[11]. Инсоннинг меҳнат жараёнида намоён бўладиган таълим ва соғлиқни сақлаш тизимиға маълум сармоялар натижасида шаклланган ва унинг интеллектуал, жисмоний кучини сақлаш ҳамда ривожлантиришга қаратилган ишлаб чиқариш қобилияtlари ва кучлари, деб таърифлайди. Бунда инсон капитали шахс даромадларининг ўсишига ва бозор иқтисодиётининг ривожланишига ёрдам беради.

Америкалик машхур иқтисодчи олим Ховард Боуен таъкидлашича инсон капитали одамларга берилган ва маълум вақт ичида маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқариш учун ишлатилиши мумкин бўлган билим, кўнікма, мотивация ва энергиядан иборат [12]. Фриц Махлуп таърифлашича эса ҳар қандай маромига етказиб бажарилмаган меҳнат маҳсулин инсоннинг жисмоний ва ақлий қобилиятини оширадиган сармоялар туфайли янада самарали ва такомиллаштирилган меҳнат маҳсулига айланиши инсон капиталини ташкил этади [13]. Ўз навбатида, шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, фандада дастрраб инсон капитали дейилганда инвестиция киритилиши натижасида инсоннинг даромадга эришиш қобилияти тушунилган. Инсонга таълим бериш ва малакасини ошириш учун сармоялар киритилиши унинг меҳнат унумдорлигига таъсир қилган қобилият ва кўнікмаларини ўсишига ижобий таъсир кўрсатган. Бугунги кунга келиб эса Жаҳон Банки эксперtlари томонидан инсон капиталига киритилган сармоялар таркибига истеъмол ҳаражатлари, озиқ овқат, кийим кечак, уй жой, таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва ушбу мақсадларни кўзда тутувчи давлат ҳаражатларини ҳам киритиш лозимлигини таъкидлашади[14].

Инсон капитали назариясини ривожлантириш билан боғлиқ зарур шартларни ғарб социологиясининг классик намоёндаларидан М. Вебер, Г. Зиммел, Г.Спенсер, Э. Дюркгейм, Т. Парсонс каби олимларнинг асарларида учратамиз. Номдор классик асарлардаги инсон капитали тушунчаси инсон ҳаётининг қиймати, унинг меҳнат салоҳиятига таъсир қилувчи шахс хусусиятлари, ахлоқ, маданият, диний эътиқод, меҳнат жараёnlаридағи ижтимоий жавобгарлик билан боғланганлигини кузатиш мумкин[15]. Социолог М. Вебернинг фикрига кўра,

тез суратлар билан ривожланиш йўлига ўтган жамиятларда инсон омилига эҳтиёж кучайиб боради.

Жумладан, америкалик социолог олим Талкотт Парсонс ижтимоий институтлар ва таълим муасассаларини ижтимоий тизим сифатида ўрганишни таклиф қилган. П. Друкер эса шундай ёзади: “Ривожланган мамлакатларнинг рақобатдаги бирдан-бир устунлиги малакали ишчи кучи ресурслари бўлиб қолмоқда. Ишлаб чиқаришда банд бўлган малакасиз ишчилардан малакали ишчиларнинг фарқи шундаки, улар ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қиласидилар: улар билимларни ўзлари билан олиб юрувчилар ҳисобланадилар” [16].

Юқорида баён этилган фикрлардан шундай хуносага келиш мумкинки, инсон капитали назарияси XX асрда ижтимоий-иктисодий фанлар йўналишида кенг қамровли ўрганилган тушунчалардан бири бўлиб қолмоқда. Ушбу фан йўналишларидан иктисод соҳасида ушбу тушунча бевосита моддий манфаатдорлик ва даромадни ошириш самарадорлигини таъминловчи омиллар қаторида ўрганилган.

Социология фани доирасида мазкур илмий тушунчанинг тавсифланиши жамият ижтимоий тараққиёти ва фаровон турмушни таъминловчи омил сифатида тавсифланади. Мазкур муаммога социологик ёндашув эса анча кенгроқ. Бунда шахснинг иктисодий ҳаракатлари ижтимоий кўрсаткичлари ҳисобга олинади. Ушбу ёндашув доирасида инсон капитали инсон салоҳияти, инсон омили, ижтимоий капитал билан таққослаб таҳлил қилинади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Цит. по: *LyanD. The Information society. Issues and illusions./ D.Lyan.* - N.Y., 1988. - P. 150.
2. Blaug M. An Introduction to the Economics of education.-L. 1970. P.19.
3. Дятлов С.А. “Основы теории человеческого капитала”. СПб: изд-во УЭФ.1994.с.83
4. Курганский С.А. Человеческий капитал: сущность, структура, оценки. Иркутск.1999.с.97.
5. Fisher T. The nature of capital and Income L.1927
6. Черемных Ю.Н. Микроэкономика. Продвинутый уровень: Учебник. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2015. –844 ст
7. Becker G. S. Investment in Human Capital: A. Theoretical Analysis // Journal of Political Economy. Supplement. Oct., 1962.
8. Schulz T. Investment in Human Capital // American Economic Review. – 1961, March – № 1.
9. Becker G. S. Investment in Human Capital: A. Theoretical Analysis // Journal of Political Economy. Supplement. Oct., 1962.
10. Беккер Г. Экономический взгляд на жизнь. Лекция лауреата Нобелевской премии в области экономических наук за 1992 г./ Вестник С.-Петербургского университета, серия 5., вып.3, 1993.
11. М. Бекмуродов Инсон капитали – тараққиёт омили Тошкент : Маънавият 2015 йил б-5
12. Bowen H.R. “Investment in Learning”. San Francisco, 1978. – p. 362.

13. Machlup, F. "The Economics of Information and Human Capital".– Princeton, 1984. – P. 419.
14. Beyond Economic Growth Student Book.Glossary. – [Электронный ресурс] – Режим доступа:<http://www.worldbank.org/depweb/english/beyond/global/glossary.html>
15. Дюргейм Э. Социология. Её предмет, метод и назначение. – Москва: Канон, 1995. – С.236.
16. Парсонс Т. О структуре социального действия. – Москва: Академический Проект, 2000. – С. 94.
17. Друкер П. О профессии менеджера / пер. с англ. – М., 2008.